

Anomalie w działalności służb kontrwywiadowczych. Przypadek Republiki Łotwy

Abstrakt Artykuł jest poświęcony zbadaniu przyczyn anomalii jakościowych i ilościowych w zakresie działalności agentów penetracyjnych w ramach systemu bezpieczeństwa Republiki Łotwy oraz innych państw NATO w okresie po rozpadzie Związku Sowieckiego. Autor przedstawia wybrane przypadki szpiegostwa na terenie Republiki Łotwy i proponuje wyjaśnienia rozbieżności między tym krajem bałtyckim i innymi państwami NATO w liczbie wykrytych agentów.

Słowa kluczowe wywiad, kontrwywiad, szpiegostwo, agent, Łotwa.

Założenia teoretyczne i metodologiczne

Podstawowym problemem dla badaczy tematyki służb specjalnych jest dostęp do weryfikowalnej wiedzy źródłowej. W dużej liczbie badanych spraw, zwłaszcza tych odległych w czasie, dysponujemy zestawem danych pozwalającym na stosunkowo dokładną ocenę. Błędem jednak byłoby założenie, że w jakimkolwiek przypadku posiadamy pełną wiedzę. Ponadto wiele znanych spraw szpiegowskich budzi

kontrowersje w środowisku badaczy, a sama analiza dostępnych informacji generuje więcej pytań, niż udziela odpowiedzi¹. Sprawy te niejednokrotnie dotyczą ważnych wydarzeń historycznych. Przykładem może być kryzys kubański i związana z nim postać Olega Pieńkowskiego². Od interpretacji przebiegu jego współpracy z brytyjskimi służbami i tego, czy był on kontrolowany przez Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (ros. Комитет государственной безопасности, KGB), może zależeć ocena skuteczności działań Związku Sowieckiego w tym okresie.

Problem dysproporcji w liczbie wykrytych i skazanych szpiegów między Łotwą a innymi krajami (takimi jak: Estonia, Niemcy, Wielka Brytania), któremu został poświęcony niniejszy artykuł, jest jeszcze bardziej skomplikowany. Trzeba bowiem przyjąć założenie, że strona rosyjska dysponuje pełną wiedzą pozwalającą na ocenę przedmiotowej kwestii, ale ta wiedza jest niedostępna dla badaczy. Badacze i analitycy zaś, zarówno ci czerpiący ze źródeł otwartych, jak i klauzulowanych, starają się zbliżyć do prawdy. Mamy zatem do czynienia z odmianą zagadnienia tzw. ciemnej liczby przestępstw³.

W związku z tym autor podkreśla, że:

1. **Prezentowane tezy nie są oceną pracy łotewskiej Służby Bezpieczeństwa Państwa** (łot. Valsts drošības dienests, VDD), lecz próbą refleksji na temat skuteczności łotewskiego systemu kontrwywiadowczego od czasu decyzji o wystąpieniu z ZSRS z dnia 21 sierpnia 1991 r. System kontrwywiadowczy jest w tym artykule rozumiany szeroko, obejmuje poza kontrwywiadem instytucjonalnym wiele innych elementów, takich jak prokuratura, stan prawny oraz praktyka stosowania prawa przez sądy, funkcjonowanie

¹ Szeroko komentowana jest np. sprawa Ashrafa Marwana, agenta Mossadu (wywiad Izraela), który według Amanu (wywiad wojskowy Izraela) był podwójnym agentem. Konflikt związany z tą postacią doprowadził do ujawnienia tożsamości agenta, publicznych debat w Izraelu oraz procesów sądowych. W dyskusje dotyczące Marwana zaangażowali się m.in. dwaj wysoko postawieni przedstawiciele izraelskiego wywiadu. Cwi Zamir traktował Ashrafa Marwana jako jednego z najlepszych izraelskich agentów, a Eli Zeira, który kierował wywiadem wojskowym, oceniał, że był on podwójnym agentem. Zamir oskarżał przy tym Zeirę o przyczynienie się do śmierci Marwana przez ujawnienie jego nazwiska. W Izraelu za właściwą uważa się wersję przedstawioną przez Zamira. Ma to związek z przeprowadzeniem mediacji między tymi osobami przez sędziego Sądu Najwyższego Izraela Teodora Ora. Zob. U. Bar-Joseph, *A Question of Loyalty: Ashraf Marwan and Israel's Intelligence Fiasco in the Yom Kippur War*, „Intelligence and National Security” 2015, t. 30, nr 5, s. 667–685. <https://doi.org/10.1080/02684527.2014.887632>; I. Gino, G. Remez, *Israel's Best Spy – or a Master Double Agent? New light from the Soviet angle on the mystery of Ashraf Marwan*, „The Journal of the Middle East and Africa” 2018, t. 8, nr 4, s. 383–396. <https://doi.org/10.1080/21520844.2017.1409025>.

² L. Scott, *Espionage and the cold war: Oleg Penkovsky and the Cuban missile crisis*, „Intelligence and National Security” 1999, t. 14, nr 3, s. 23–47; O. Penkovsky, *The Penkovsky papers*, New York 1965.

³ Zob. szerzej: J. Błachut, *Czy „ciemna liczba przestępstw” istnieje?*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. 29–30, s. 75–80.

organów nadzoru ze strony parlamentu czy nawet świadomość społeczno-polityczna.

2. **Podstawą analizy są wyłącznie dane i informacje dostępne w otwartych źródłach informacji**, co jest oczywistym ograniczeniem badawczym. Wyroki skazujące za szpiegostwo są jawne, ale naturalnie nie mogą być jedyną miarą oceny skuteczności kontrwywiadu. Przykłady innych państw wskazują, że (poza wyjątkowymi przypadkami w określonym czasie, tj. Kubą w latach 1970–1987 oraz NRD w latach 80. XX w.) zwiększenie liczby gier operacyjnych kontrwywiadu i ich wysoki poziom prowadzą do wzrostu liczby zatrzymań, które zazwyczaj są skorelowane z sukcesami na polu stricte operacyjnym.
3. Istnieje obszerny zbiór spraw, w których mamy do czynienia z pewnością operacyjną dotyczącą popełnienia czynu szpiegostwa, ale przekucie tego w pewność procesową i zdolność udowodnienia przed sądem pozostaje z różnych przyczyn niemożliwe dla kontrwywiadu i prokuratury. Warto zaznaczyć, że jest to częste zjawisko w świecie demokratycznym. W przypadku Łotwy czynnik w postaci konstrukcji prawa może mieć szczególne znaczenie, co podkreślał zastępca szefa łotewskiego kontrwywiadu⁴. Szerzej zostało to rozwinięte w dalszej części artykułu.

W niniejszej pracy posłużono się instrumentalnym studium przypadku z elementem porównawczym⁵. Studium przypadku, mimo ograniczonego zakresu danych, które wzięto pod uwagę, pozostaje przydatnym sposobem opisu zjawisk⁶. Artykuł opiera się również na eksperymencie myślowym bazującym na założeniu, że to brak pewnych objawów (wskaźników) jest anomalią. Na czym polegają anomalie kontrszpiegostwa w przypadku Republiki Łotwy?

W ciągu 30 lat istnienia Republiki Łotwy zdemaskowano wielu agentów służb specjalnych obcych państw, nie odnotowano jednak wyroków sądowych. Sytuacja zmieniła się ok. 2016 r., kiedy nastąpił wzrost zatrzymań za pracę na rzecz rosyjskich służb specjalnych. Należy przyjąć, że jeszcze więcej tego rodzaju spraw pozostaje nieujawnionych i zalega w archiwach, np. z powodu wspomnianej wcześniej trudności z przekuciem wiedzy operacyjnej w materiał dowodowy, na co mają wpływ uwarunkowania prawne. Nie musi to oznaczać

⁴ M. Jonsson, *Espionage by Europeans: treason and counterintelligence in post-Cold war Europe*, „Intelligence and National Security”, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02684527.2023.2254020>. <https://doi.org/10.1080/02684527.2023.2254020>.

⁵ R.E. Stake, *Jakościowe studium przypadku*, w: *Metody badań jakościowych*, t. 1, N.K. Denzim, Y.S. Lincoln (red.), Warszawa 2009, s. 627–629.

⁶ B. Flyvbjerg, *Pięć mitów o badaniach typu studium przypadku*, „Studia Socjologiczne” 2005, nr 2, s. 41–69.

zaprzestania działań w tych sprawach, gdyż kontrwywiad dysponuje wieloma metodami, które nie są związane z postawieniem przestępcy przed sądem. Trzeba zauważyć, że – mimo coraz liczniejszych zatrzymań agentów penetracyjnych – od 1989 r. nie skazano na Łotwie żadnego tego rodzaju agenta wrogiego wywiadu funkcjonującego w newralgicznych miejscach systemu bezpieczeństwa państwa. Autor nie zamierza przez to powiedzieć, że takiego nie znaleziono ani że odnotowane sukcesy, czy to na polu operacyjnym, czy procesowym, nie są godne uznania. Należy jednak mieć na uwadze, że dekady funkcjonowania w ramach struktur służb specjalnych Związku Sowieckiego, a także istnienie stosunkowo dużej (według różnych źródeł wynoszącej od 25% do 30%) mniejszości rosyjskiej w kraju to czynniki, które po odzyskaniu niepodległości bardzo utrudniały łotewskiemu kontrwywiadowi skuteczną obronę przed rosyjską agenturą. Można stwierdzić, że KGB Łotewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej był w pełni zależny od centrali KGB w Moskwie. Wiele badań dotyczących innych państw Układu Warszawskiego wskazuje również na systemową i rozległą sieć zależności, która w obszarze działań niejawnych była najpewniej jeszcze większa⁷. Jest to zgodne z sowieckim modelem państwa kontrwywiadowczego, a także doświadczeniami historycznymi państw Układu Warszawskiego. Przykład stanowi NRD, która mając bardzo skuteczne służby wywiadowcze, pozostawała pod pełną kontrolą rosyjskiego KGB⁸. Podobnie było w sferze wojskowej. Tam nawet najskuteczniejsze służby specjalne Bloku Wschodniego, takie jak węgierski wywiad wojskowy, działały pod ścisłym nadzorem Głównego Zarządu Wywiadowczego (ros. Главное разведывательное управление Генерального штаба Вооружённых сил Российской Федерации, GRU) i niejednokrotnie to on przejmował kontrolę operacyjną nad szczególnie obiecującymi sprawami. Na tej podstawie należy uznać, że odradzający się system bezpieczeństwa Łotwy był transparentny dla sowieckich i rosyjskich służb. Warto dodać, że najważniejsze instytucje bezpieczeństwa, w tym stworzony w 1991 r. Departament Informacyjny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych odpowiedzialny za kontrwywiad, budowano, opierając się na – doskonale znanym sowieckim służbom – personelu wywodzącym się z łotewskiego KGB. Przejście jego byłych oficerów do systemu służb specjalnych tego kraju, w tym systemu uformowanego w 1994 r. wraz z wejściem w życie ustawy o państwowych instytucjach bezpieczeństwa, dotyczyło nie tylko pracowników

⁷ Zob. D.E. Murphy, *KGB and MfS: Friendly enemies*, „Intelligence and National Security” 1999, t. 14, nr 3, s. 228–234; *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970–1990. Próba bilansu*, Z. Nawrocki (red.), Warszawa 2013.

⁸ R.J. Popplewell, *The KGB and the control of the Soviet bloc: The case of East Germany*, „Intelligence and National Security” 1998, t. 13, nr 1, s. 254–285.

technicznych, lecz także personelu operacyjnego, który prowadził działania KGB na terenie Europy Zachodniej⁹.

Istotnym elementem wpływającym na bezpieczeństwo kontrwywiadowcze Łotwy jest struktura narodowościowo-etniczna. Jak wspomniano, ok. 30% społeczeństwa stanowi mniejszość rosyjska, która pozostaje naturalną bazą typowniczo-werbowniczą dla rosyjskich służb specjalnych. Badania społeczne wskazują na wciąż istniejącą silną więź dużej części mniejszości z Federacją Rosyjską (FR)¹⁰. W 2022 r. tylko 9% rosyjskojęzycznej ludności poparło demontaż ryskiego pomnika Żołnierzy Armii Radzieckiej – wyzwolicieli radzieckiej Łotwy i Rygi z rąk okupantów niemiecko-faszystowskich, symbolizującego sowiecką dominację. Odmienny jest także stosunek społeczności do Narodowego Święta Zwycięstwa i Wolności obchodzonego 9 maja. Pozytywne skojarzenia z tym świętem deklaruje 3% ludności łotewskojęzycznej i 62% rosyjskojęzycznej. Różnice są widoczne nie tylko w odpowiedziach na pytania o tematyce historycznej, lecz także dotyczących działań FR w drugiej dekadzie XXI w. Jedynie 40% osób mówiących po rosyjsku potępiło agresję Rosji na Ukrainę w 2022 r., 12% ją poparło, 28% zadeklarowało stosunek neutralny, a 19% odmówiło odpowiedzi. Podsumowując, zaszczości historyczne oraz struktura narodowa ludności Łotwy to istotne czynniki kształtujące bezpieczeństwo kontrwywiadowcze Łotwy.

Początek lat 90. XX w. nie był najlepszym czasem również dla sowieckich, a następnie rosyjskich służb. Zmagały się one z tendencjami odśrodkowymi, korupcją, musiały walczyć o podtrzymanie status quo w kraju oraz mierzyć się z wieloma innymi wyzwaniami. Nie należy jednak uznawać tego za czynnik mitygujący ryzyko dla innych państw. Wiadomo bowiem, że nawet w czasie, gdy przy głównym wejściu do siedziby wywiadu w Jasieniewie dosłownie odpadał marmur, rezydentury na Zachodzie były w stanie prowadzić wartościową agenturę w Centralnej Agencji Wywiadowczej (ang. Central Intelligence Agency, CIA) oraz Federalnym Biurze Śledczym (ang. Federal Bureau of Investigation, FBI). W tym samym okresie kontynuowano także działania wywiadowcze Zarządu „S” oraz rezydentur na liniach „N” Służby Wywiadu Zagranicznego FR. Oznacza to, że mimo zawirowań wewnętrznych Rosja była w stanie utrzymać najważniejszych agentów na Zachodzie. Biorąc pod uwagę te czynniki, można zadać pytanie, czy jest możliwe, aby

⁹ L. Michálek, L. Pokorný, *Transformation of the security and intelligence services in the Czech Republic*, „Connections: The Quarterly Journal” 2019, t. 18, nr 3–4, s. 65–86. <https://doi.org/10.11610/Connections.18.3-4.04>.

¹⁰ Wszystkie dane statystyczne przytoczono za: *Less than half of Russians in Latvia condemn Russia's war in Ukraine: survey*, Eng.LSM.lv, 7 VII 2022 r., <https://eng.lsm.lv/article/society/society/less-than-half-of-russians-in-latvia-condemn-russias-war-in-ukraine-survey.a464423/> [dostęp: 27 XI 2023].

system bezpieczeństwa Republiki Łotwy obronił się przed penetracją agenturalną w swoich najważniejszych częściach.

Studium porównawcze

James Angleton, były szef kontrwywiadu CIA i doświadczony oficer operacyjny, zwykł mawiać, że działalność agentów penetracyjnych jest czymś naturalnym. Nie-naturalny jest jej brak. Dla każdego kontrwywiadu powinno to być prymarnie założenie. Jak wspomniano na początku, byłoby niesprawiedliwością stwierdzenie, że kontrwywiad Łotwy nie odniósł żadnych sukcesów. W czasie pisania niniejszego artykułu toczy się wiele spraw sądowych, w tym proces Andrisa Strautmanisa, byłego oficera łotewskiego KGB, a po odzyskaniu niepodległości – kontrwywiadu. Należy odrzucić rozpowszechnione przekonanie, że zatrzymanie agenta wywiadu przeciwnika to porażka kontrwywiadu. Opiera się ono na źle rozumianych, czysto teoretycznych założeniach, które nie przystają do realiów pracy kontrwywiadowczej. Oczywiście optymalne jest odwrócenie agenta (lub przejęcie kontroli w inny sposób) i wykorzystywanie go do wywierania wpływu na działalność przeciwnika oraz pośredniego pozyskiwania informacji na temat jego zainteresowań, sprzętu, procedur, metod, środków, a może nawet osobowych źródeł informacji. Aby tak się stało, musi zostać spełnionych wiele kryteriów pozwalających na podjęcie skomplikowanej gry operacyjnej z przeciwnikiem o co najmniej podobnym potencjale. Dotyczą one samego agenta, sytuacji operacyjnej, posiadanych zasobów oraz praktycznych uwarunkowań. Zignorowanie tych kryteriów jest bardzo ryzykowne. Skutki podejścia zakładającego, że sukcesem może być jedynie odwrócenie agenta, są dobrze widoczne na przykładzie sprawy Katriny Leung pracującej jako potrójny agent przeciwko FBI dla Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego Chińskiej Republiki Ludowej¹¹.

Bardzo ważnym wydarzeniem dla zwiększenia efektywności łotewskiego kontrwywiadu, przynajmniej w odniesieniu do czynności dochodzeniowo-śledczych, była zmiana prawa, która weszła w życie 11 maja 2016 r. Oprócz uszczegółowienia i rozszerzenia art. 80 Kodeksu karnego (przestępstwa przeciwko Republice Łotwy) czy art. 85 (szpiegostwo) dodano osobne artykuły penalizujące podżeganie do działań przeciwko Republice Łotwy czy organizowanie grup mających na celu takie działania. Od tego czasu można zaobserwować, jak już wspomniano, znaczny wzrost liczby spraw o szpiegostwo. W oficjalnym raporcie rocznym VDD opublikowanym

¹¹ Zob. szerzej: D. Wise, *Tiger trap: America's secret spy war with China*, Boston 2011, s. 32–41.

w 2022 r. przytoczono dwa przykłady: Andrisa B. oraz Valentīnsa F.¹² Obaj pracowali dla wywiadu wojskowego Rosji, czyli Głównego Zarządu Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych FR (ros. Главное управление Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации, GU), i w przeszłości służyli w sowieckim wojsku. Żaden z nich w momencie aresztowania nie pełnił istotnych funkcji w systemie bezpieczeństwa, tak samo jak zatrzymany taksówkarz pracujący dla rosyjskich służb specjalnych czy Aleksandr Krasnopjorovs, pracownik łotewskich kolei, zatrzymany w grudniu 2017 r. W niektórych źródłach prasowych pojawiła się błędna informacja, że od 1991 r. był on pierwszą osobą oficjalnie oskarżoną o szpiegostwo¹³. Takie oskarżenie nie jest tym samym co podejrzenie przez kontrwywiad o kontakty z rosyjskimi służbami specjalnymi czy o działanie agenturalne w ich imieniu. Od 2016 r. dokonano także bardziej istotnych zatrzymań, np. Janisa Adamsonsa, byłego parlamentarzysty i ministra spraw wewnętrznych w latach 1994–1995, którego prokuratura oskarżyła o współpracę z Federalną Służbą Bezpieczeństwa FR (FSB)¹⁴. Obok niego na ławie oskarżonych zasiadał Genadijs Silonovs, były oficer łotewskiego KGB. Obaj zostali skazani w listopadzie 2023 r.¹⁵

Praktyka wskazuje na istnienie wysoko uplasowanych rosyjskich agentów oraz innych źródeł informacji w krajach NATO, w tym w państwach byłego Układu Warszawskiego. Źródła te od I Zarządu Głównego KGB przejęła Służba Wywiadu Zagranicznego FR. To samo miało miejsce w przypadku GRU i GU. W tabeli 1 zaprezentowano wybranych wykrytych agentów rosyjskich szpiegujących w państwach Zachodu. Działalność tych agentów należy uznać za szczególnie niebezpieczną w obszarze bezpieczeństwa. W tabeli nie umieszczono niepotwierdzonych, chociaż wysoce prawdopodobnych operacji penetracyjnych w wywiadzie francuskim czy na wysokich szczeblach kontrwywiadu brytyjskiego.

¹² *Annual Report on the Activities of Latvian State Security Service (VDD) in 2022*, Latvian State Security Service, <https://vdd.gov.lv/uploads/materials/33/en/annual-report-2022.pdf>, s. 11 [dostęp: 27 XI 2023].

¹³ I. Springe, *How Latvia is (not) catching Russian spies*, re:baltica, 17 V 2018 r., <https://en.rebaltica.lv/2018/05/how-latvia-is-not-catching-russian-spies/> [dostęp: 27 XI 2023].

¹⁴ *In the espionage case, Adamson is questioned about payments to his daughter and trips to the sauna in Moscow*, Baltic News, 30 IV 2023 r., <https://baltics.news/2023/04/30/in-the-espionage-case-adamson-is-questioned-about-payments-to-his-daughter-and-trips-to-the-sauna-in-moscow/> [dostęp: 27 XI 2023].

¹⁵ *Zob. Były minister spraw wewnętrznych Łotwy skazany za szpiegostwo na rzecz Rosji*, Belsat, 10 XI 2023 r., <https://belsat.eu/pl/news/10-11-2023-byly-minister-spraw-wewnetrznych-lotwy-skazany-za-szpiegostwo-na-rzecz-rosji> [dostęp: 27 XI 2023].

Tabela 1. Wybrane sukcesy szpiegowskie rosyjskich służb specjalnych.

Imię i nazwisko	Kraj (miejsce zatrudnienia)	Uzasadnienie wyboru
Carsten L.	Niemcy (Bundesnachrichtendienst, BND)	Jedna z najważniejszych osób w wywiadzie Niemiec w obszarze technicznym
Herman Simm	Estonia (Ministerstwo Obrony)	Najważniejszy urzędnik Ministerstwa Obrony odpowiedzialny za system ochrony informacji niejawnych. Jego podpisy znajdowały się na poświadczeniach bezpieczeństwa
Peyman Kia	Szwecja (Säkerhetspolisen, SAPO)	Pracował na styku SAPO z innymi szwedzkimi służbami specjalnymi. Informował Rosjan o ich działaniach, w tym wywiadu zagranicznego
Aldrich Ames	USA (Central Intelligence Agency, CIA)	Pracownik wydziału wschodniego CIA. Posiadał wiedzę na temat działań programu wywiadu osobowego USA i Wielkiej Brytanii na Związek Sowiecki
Heinz Felfe	Niemcy (Bundesnachrichtendienst, BND)	Osoba nadzorująca kontrwywiad BND na kierunku sowieckim
Aleksiej Dressen	Estonia (Kaitsepolitseiamet, KaPO)	Najważniejszy agent Rosji w estońskich służbach. Zapewniał wgląd w pracę wywiadowczą innych państw NATO. Jego znaczenie potwierdza wymiana za porwanego oficera KaPO Estonia Kohvera
Kim Philby	Wielka Brytania (Secret Intelligence Service, SIS)	Przez wiele lat jedna z najważniejszych osób w brytyjskim wywiadzie, oficer łącznikowy w Waszyngtonie. Rozważano powołanie go na stanowisko szefa służby
Klaus Kuron	Niemcy (Bundesamt für Verfassungsschutz, BfV)	Osoba odpowiedzialna za kontrwywiad ofensywny przeciwko NRD

Źródło: opracowanie własne.

Nawet pobieżna analiza porównawcza ujawnia znaczne dysproporcje między przykładami wskazanymi w tabeli a znaną historią kontrszpiegostwa na Łotwie. Jest to szczególnie widoczne w porównaniu ze Szwecją lub sąsiadem Łotwy, Estonią, której udało się wykryć wielu agentów. Należy podkreślić, że po 2016 r.

na Łotwie zatrzymano i skazano wielu agentów, ale żadnego z nich nie można traktować jako odpowiednika wymienionych penetracji. Były one bowiem wykrywane poza łotewskim systemem bezpieczeństwa państwa. Za wyjątek można uznać sprawę Adamsonsa, według prokuratury przekazującego informacje dotyczące tego systemu. W związku z tym, że jak wskazano, rosyjskie służby wielokrotnie skutecznie plasowały swoją agenturę w najważniejszych miejscach systemu bezpieczeństwa infiltrowanych państw, to brak wykrycia wysoko uplasowanej agentury na Łotwie można uznać za nietypowy.

Jednym z wyjaśnień tej anomalii może być to, że takich agentów na Łotwie nie było. Jednak byłby to wyjątek na tle państw NATO, w tym państw regionu bałtyckiego. Podstawowym sposobem działania rosyjskich służb specjalnych jest dążenie przede wszystkim do faktycznego przejęcia służby przeciwnika za pomocą umieszczania w niej swoich agentów penetracyjnych. Istnieją liczne przykłady takich operacji, trwających kilkadziesiąt lat, którym towarzyszyło wiele skomplikowanych, powiązanych z nimi działań decepcyjno-osłonowych, jak w przypadku Heinza Felfego¹⁶. Umożliwiały one prowadzenie agenta, wspomaganie rozwoju jego kariery w organizacji i ochronę w przypadku poszukiwań „przecieków”. Sprawę wykrycia rosyjskiej agentury utrudnia typowa dla niej taktyka prowadzenia źródła w szerszym kontekście operacyjnym, który pozwala na przekazywanie agentowi prawdziwych informacji. Umożliwiało to osiągnięcie taktycznych sukcesów na kierunku rosyjskim (a niekiedy i awansu agenta) i odsunięcie w związku z nimi możliwych podejrzeń. Przez takie poświęcanie kolejnych, często wartościowych źródeł agenturalnych Rosjanie inwestowali w karierę i ochronę swojego najbardziej perspektywicznego i najważniejszego źródła, co niejednokrotnie prowadziło do obejmowania przez nie wysokich stanowisk.

Innym związanym z powyższym i potencjalnie bardzo ważnym czynnikiem wyróżniającym rosyjskie operacje penetracyjne jest ich kontrwywiadowczy charakter. Kontrwywiad w Rosji zajmuje fundamentalne miejsce w systemie bezpieczeństwa i nie można go porównywać z koncepcją tej służby w państwach zachodnich, w których jest ona mniej ważnym elementem sektora bezpieczeństwa. Dowodzi tego także rola, jaką odgrywa rosyjski kontrwywiad względem wywiadu czy kontrwywiadu wojskowy względem sił zbrojnych. Kontrwywiadowczy charakter tych penetracji przejawia się zarówno w zakresie pozyskiwania informacji umożliwiających realizację ofensywnej misji rosyjskiego kontrwywiadu, jak i w obszarze operacji wpływu. Agenci penetracyjni rosyjskiego wywiadu prowadzą je intensywnie także

¹⁶ *KGB Exploitation of Heinz Felfe. Successful KGB Penetration of Western Intelligence Service*, Central Intelligence Agency, 12 IV 1978 r., https://www.cia.gov/readingroom/docs/FELFE%2C%20HEINZ%20%20KGB%20EXPLOITATION%20OF%20HEINZ%20FELFE_0001.pdf [dostęp: 27 XI 2023].

we własnej organizacji, tak aby utrudniać służbom wywiadowczym przeciwnika realizację podstawowego zadania sprzyjającego osiągnięciu sukcesu, czyli w tym przypadku rozpoznania rosyjskiego wywiadu. Warto zauważyć, że rosyjscy agenci przez lata pracy starają się dotrzeć do systemu kontrwywiadowczego państwa w rozumieniu funkcjonalnym, nie zaś wyłącznie instytucjonalnym. To typowe rosyjskie podejście, zgodnie z którym za rdzeń systemu bezpieczeństwa uznaje się kontrwywiad, a jego opanowanie pozwala na zniszczenie wywiadu. Z historii można podać wiele przykładów skuteczności działania tego mechanizmu, tłumaczącego niemoc kontrwywiadów różnych państw.

Kolejnym wyjaśnieniem braku ujawnionej rosyjskiej agentury na Łotwie może być założenie, że agentura będąca spuścizną po KGB w naturalny sposób odeszła wraz ze zmianą pokoleń. Jest ono jednak niezgodne z wiedzą, którą posiadamy na temat specyfiki funkcjonowania wschodnich służb specjalnych. Rosyjskie służby specjalne, tak jak wcześniej sowieckie, potrafią budować wielopokoleniowe operacje penetracyjne, do których kolejni agenci wprowadzają swoich następców¹⁷. Ponadto, nawet gdy nie ma to tak bezpośredniego charakteru, ciągłość operacji penetracyjnych może zostać utrzymana z wykorzystaniem istniejącej agentury przy zachowaniu zasady wiedzy niezbędnej. Agenci bowiem mogą o sobie nie wiedzieć, ale w rzeczywistości, dzięki zadaniom przydzielanym przez oficerów prowadzących, wspierać wzajemnie swoje działania.

Reasumując, należy stwierdzić, że istnieje znaczna dysproporcja, przede wszystkim jakościowa, w działalności kontrszpiegowskiej między Łotwą i większością państw NATO, zwłaszcza tych, które nie były członkami Układu Warszawskiego. Okazuje się ona tym bardziej rażąca, gdy zestawia się potencjał, podejście, doświadczenie oraz determinację rosyjskich służb specjalnych w penetracji najważniejszych państw NATO z olbrzymią wiedzą rosyjskich służb o strukturze instytucjonalnej oraz zapleczu personalnym łotewskiego systemu bezpieczeństwa.

Próbując wytłumaczyć anomalie ilościowe i jakościowe, stwierdzone na podstawie analizy funkcjonowania łotewskiego kontrwywiadu od 1991 r., można zaproponować trzy wyjaśnienia. Po pierwsze, być może Łotwa, mimo licznych podatności wynikających z uwarunkowań historycznych oraz mimo bycia istotnym celem FR, jest wyjątkiem w historii szpiegostwa i obroniła się przed rosyjskimi operacjami penetracyjnymi na wysokim szczeblu w sektorze bezpieczeństwa. W związku z tym przypadki zatrzymanych od 1991 r. osób podejrzanych o działalność szpiegowską można uznać za reprezentatywne dla sposobu działalności rosyjskich służb

¹⁷ Koronnym przykładem może być sprawa Zoltana Szabo i Conrada Clyde'a oraz siatki Johna Walkera. Zob. S. Herrington, *Traitors Among Us: Inside the Spy Catcher's World*, San Diego 2000; R.W. Hunter, L.D. Hunter, *Spy Hunter: Inside the FBI Investigation of the Walker Espionage Case*, Annapolis 1999.

na Łotwie. Biorąc pod uwagę doświadczenia państw NATO, byłaby to dla niej korzystna wiadomość. Można byłoby przyjąć, że Rosja nie uznała Łotwy za istotny cel i dlatego nie umieściła w niej wysoko uplasowanej agentury, przenosząc główne działania np. do zjednoczonych Niemiec. Wyjaśnienie to jest jednak mało prawdopodobne z powodu procesów akcesyjnych państw bałtyckich do NATO oraz UE, stosunku Rosji do państw bałtyckich i niejednokrotnie kwestionowania przez nią zasadności ich istnienia, a także bezpośredniej bliskości terytorialnej oraz przykładów wykrywania agentury na najwyższych szczeblach systemu bezpieczeństwa na terenie np. Estonii. Istotny jest również czynnik strategiczny związany z przesmykiem suwalskim i zdolnością sił sojuszniczych państw bałtyckich do udzielenia im pomocy w razie konieczności uruchomienia art. 5 Traktatu Północnoatlantyckiego.

Po drugie, jest możliwe, że łotewski kontrwywiad wykrył i zneutralizował zagrożenie wywiadowcze ze strony rosyjskich służb specjalnych. Fakt, że opinia publiczna mimo upływu lat nie ma wiedzy na ten temat, oznaczałby, że te sprawy nie zakończyły się postawieniem zarzutów z art. 85 Kodeksu karnego. W kontekście kontrwywiadu ma to drugorzędne znaczenie. Oczywiście jest to istotne pod względem elementarnej sprawiedliwości oraz prewencji, ale najważniejsze są wypełnienie misji kontrwywiadu i ochrona państwa przed zagrożeniem wywiadowczym, co nie musi wiązać się ze skazaniem winnych.

Po trzecie, być może Łotwa nie stanowi wyjątku i były prowadzone działania agenturalne w jej systemie bezpieczeństwa, ale nie zostały one wykryte. Rosja ochroniła te penetracje w ramach operacji deceptyjnych i być może zdołała je kontynuować po odzyskaniu przez Łotwę niepodległości, niszcząc tym samym łotewski system służb specjalnych.

Wy tłumaczenia te się nie wykluczają, nawet najlepsza teoria nie wyjaśnia bowiem w pełni rzeczywistości. Jest jednak pewne, że wskazane anomalie są zastanawiające i warte zbadania.

Należy także zwrócić uwagę na najmniej optymistyczny scenariusz, który stał się udziałem takich państw, jak Wielka Brytania, Niemcy, Francja, Stany Zjednoczone, a może i Łotwa. Scenariusz ten zakłada, że nieskuteczność kontrwywiadu nie wynika tylko z jego słabej pozycji instytucjonalnej czy wysokiej jakości operacji prowadzonych przez przeciwnika. To są skutki, nie przyczyny. Nie wynika również z braku zaangażowania czy profesjonalizmu samych służb. Instytucje kontrwywiadu przez lata były nieskuteczne w tych państwach z powodu ich zinfiltrowania na wysokim szczeblu przez służby rosyjskie. Tworzy to błędne koło, w którym kontrwywiad jest nieefektywny, ponieważ przeciwnik zna jego sposób myślenia i działania oraz zdolności kreatywne, a przeciwnik może działać, gdyż kontrwywiad nie jest w stanie wypełnić swoich zadań. Historia zmagania szpiegowskich dowodzi, że ten mechanizm był wykorzystywany wielokrotnie. Jego fundament stanowi długofalowa

i strategiczna gra operacyjna, której założeniem nie jest jednorazowy sukces, lecz wieloletni proces decepcji. Jego cel to przede wszystkim rozpracowanie przeciwnika i zmiana jego mentalności, a następnie operacyjne wykorzystanie tego stanu rzeczy. W ten sposób od ponad 100 lat działają rosyjskie służby specjalne. Uświadomienie sobie tego powinno prowadzić do pogłębionej refleksji oraz podjęcia decyzji pozwalających na rzetelne zbadanie przyczyn tego zjawiska i wypracowanie sposobu działania, który zwiększy skuteczność kontrwywiadu na każdym poziomie.

Bibliografia

Bar-Joseph U., *A Question of Loyalty: Ashraf Marwan and Israel's Intelligence Fiasco in the Yom Kippur War*, „Intelligence and National Security” 2015, t. 30, nr 5, s. 667–685. <https://doi.org/10.1080/02684527.2014.887632>.

Błachut J., *Czy „ciemna liczba przestępstw” istnieje?*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. 29–30, s. 75–80.

Flyvbjerg B., *Pięć mitów o badaniach typu studium przypadku*, „Studia Socjologiczne” 2005, nr 2, s. 41–69.

Ginor I., Remez G., *Israel's Best Spy – or a Master Double Agent? New light from the Soviet angle on the mystery of Ashraf Marwan*, „The Journal of the Middle East and Africa” 2018, t. 8, nr 4, s. 383–396. <https://doi.org/10.1080/21520844.2017.1409025>.

Herrington S., *Traitors Among Us: Inside the Spy Catcher's World*, San Diego 2000.

Hunter R.W., Hunter L.D., *Spy Hunter: Inside the FBI Investigation of the Walker Espionage Case*, Annapolis 1999.

Jonsson M., *Espionage by Europeans: treason and counterintelligence in post-Cold war Europe*, „Intelligence and National Security”, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02684527.2023.2254020>. <https://doi.org/10.1080/02684527.2023.2254020>.

Michálek L., Pokorný L., *Transformation of the security and intelligence services in the Czech Republic*, „Connections: The Quarterly Journal” 2019, t. 18, nr 3–4, s. 65–86. <https://doi.org/10.11610/Connections.18.3-4.04>.

Murphy D.E., *KGB and Mfs: Friendly enemies*, „Intelligence and National Security” 1999, t. 14, nr 3, s. 228–234.

Penkovsky O., *The Penkovsky papers*, New York 1965.

Popplewell R.J., *The KGB and the control of the Soviet bloc: The case of East Germany*, „Intelligence and National Security” 1998, t. 13, nr 1, s. 254–285.

Scott L., *Espionage and the cold war: Oleg Penkovsky and the Cuban missile crisis*, „Intelligence and National Security” 1999, t. 14, nr 3, s. 23–47.

Stake R.E., *Jakościowe studium przypadku*, w: *Metody badań jakościowych*, t. 1, N.K. Denzim, Y.S. Lincoln (red.), Warszawa 2009, s. 623–654.

Wise D., *Tiger trap: America's secret spy war with China*, Boston 2011.

Źródła internetowe

Annual Report on the activities of Latvian State Security Service (VDD) in 2022, Latvian State Security Service, <https://vdd.gov.lv/uploads/materials/33/en/annual-report-2022.pdf> [dostęp: 27 XI 2023].

In the espionage case, Adamson is questioned about payments to his daughter and trips to the sauna in Moscow, Baltic News, 30 IV 2023 r., <https://baltics.news/2023/04/30/in-the-espionage-case-adamson-is-questioned-about-payments-to-his-daughter-and-trips-to-the-sauna-in-moscow/> [dostęp: 27 XI 2023].

KGB Exploitation of Heinz Felfe. Successful KGB Penetration of Western Intelligence Service, Central Intelligence Agency, 12 IV 1978 r., https://www.cia.gov/readingroom/docs/FELFE%2C%20HEINZ%20%20KGB%20EXPLOITATION%20OF%20HEINZ%20FELFE_0001.pdf [dostęp: 27 XI 2023].

Less than half of Russians in Latvia condemn Russia's war in Ukraine: survey, Eng.LSM.lv, 7 VII 2022 r., <https://eng.lsm.lv/article/society/society/less-than-half-of-russians-in-latvia-condemn-russias-war-in-ukraine-survey.a464423/> [dostęp: 27 XI 2023].

Springe I., *How Latvia is (not) catching Russian spies*, re:baltica, 17 V 2018 r., <https://en.rebaltica.lv/2018/05/how-latvia-is-not-catching-russian-spies/> [dostęp: 27 XI 2023].

Dr Bolesław Piasecki

Pracownik naukowy Akademii Sztuki Wojennej. Specjalizuje się w tematyce służb specjalnych, zwłaszcza kontrwywiadu ofensywnego, wpływu technologii na działania wywiadu oraz walki informacyjnej. Autor książki *Kontrwywiad. Atak i obrona* (Łomianki 2021, Wydawnictwo LTW).

